

„Én az emberiség fájának vagyok egy levele, mely véle le sorvad...”

Gondolatok Madách könyvtárában

I.

Most, amikor úgy gondoljuk, a könyv elértéktelenedett és a hagyományos olvasás, levelezés nem divat, induljunk ki Vörösmarty kétségeiből: „Országok rongya, könyvtár a neved... De hát, hol a könyv, mely célhoz vezet?... Ment-e a könyvek által a világ elébb? Ez hát a sors és nincs vég semmiben? Ember vagyunk, a föld s az ég fia...” (1844)¹ A könyvekből az egész emberiség történetét, sorsát elénk vetíti Vörösmarty, víziója a bűnökről, az ártatlanság és bujaság, hamis bírák és zsarnokok, gépek és számok titkairól, örültség és bölcsesség, szabadság és rabság, csillagászat a koldusok között, rabság, gyávaság, hűség, barátság, élet és halál ellentéteiről, vagy elválaszthatatlanságáról szól. „Világ és vakság egy hitvány lapon!” – tanulságok a világtörténelemből. Az *ember tragédiája* – egyetlen Vörösmarty rapszóriában a 19. század közepén. Vagy idézhetjük József Attila sorait a 20. században, 1933-ból: „Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ, szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikat, s így mindenik determinált...”² Mert a szellemre az anyag poklai tátoznak mindenütt, ezek fölött kell, mint Madách mondja „glóriával általlépnie”. A gondolkodó költők én-világa tárul elénk, ugyanakkor az egyetemes, komplex világlátásra törekvésük. Műveltségük gyökereit levelezésükből, olvasmányaikból tisztábban láthatjuk, közelebb jutunk a megértéshez, de a teljes azonosulás a végtelen befogadáson alapul.

Vörösmartyt és József Attilát idéztük, de Madáchra koncentrálnak, keressük még mindig hatalmas tudásának titkait. Talán kulcs lehet ehhez levelezése és könyvtára eddig alig ismert adatokkal, kísérlettel mentalitástörténeti elemzésre, természetesen a teljesség igénye nélkül. A tanulmány nem a levelek osztályo-

MADÁCSY PIROSKA (1942) irodalomtörténész, Szegeden főiskolai tanár.

1 Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban. Vörösmarty összes versei*. Budapest, 1957, Szépirodalmi Kiadó, 478–481.

2 József Attila: *Magad emésztő, szikár alak...* Idézet József Attila: Az istenek halnak, az ember él című tanulmányából. Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről, 1930.

zására törekszik, például családi vagy hivatalos, elküldött vagy levélfogalmazvány. Inkább a levelekben megfigyelhető érzelmi változásokat, gondolkozásbeli megnyilatkozásokat, ön- és világismeretre vonatkozó személyiségjegyeket vizsgálja. Ehhez hívjuk segítségül a könyvtárában található, eddig kevésbé elemzett, főleg francia vonatkozású olvasmányokat. Kérdésünk: a bizonyítottan olvasott, örökölt vagy saját tulajdonú francia könyvei hogyan formálták politikai magatartását, erősítették hitét az emberiség jövőjében, vagy éppen kétértelműségekkel gyengítették.

Szücsi József részletesen vizsgálta Madách könyvtárát, s közölt pontosabb jegyzéket.³ Az ezernyolcvannégy példányszám teljes egészét természetesen nem csak Madách Imre gyűjtötte, ez a Madách család érdeme, melynek tagjai mind-mind művelt emberek voltak. Irodalom és tudományoszeretők, orvosok, jog- és törvényismerők. A költő nagyapja, Madách Sándor a protestáns ősök által némileg tönkretett régi vagyont visszaszerezte, kivéve a könyvtárat és a levéltárat. Ehelyett ő maga alapozta meg a ma is ismert gyűjteményt, a 18. század dereka és a 19. század elejének irodalmából. De főleg, a klasszicista gondolkodás szerint, latin és görög műveket vásárolt, valamint német és angol irodalmat. Érdekeltek a magyar történetírók és a jogi művek. Ugyanakkor lényeges, hogy megvolt gyűjteményében a korabeli felvilágosodott irodalom (Nagy Frigyes és Rousseau németül), valamint hatvanegy kötet szabadkőműves és illuminátus rózsarendi könyv. (Tagja valamelyik budai páholynak.) Mintegy ezer könyve lehetett, melyet örökölték Madách Imre szülei, sőt új könyveket vásároltak, gazdasági és pedagógia, történeti és szépirodalmi műveket. Majthényi Anna franciás műveltsége nyomán több Napóleonnól szóló, illetve századfordulós francia munkát gyűjt össze. Teljes Molière vagy Fénélon, La Fontaine, Voltaire, Mme de Genlis, Mme de Sévigné, Marmontel stb. művek. De vásárolt magyar irodalmi alkotásokat is – Kisfaludy Károly, Dugonics vagy Fáy András, Horváth Lázár tollából. Egészében kétszázötven kötetre tehető az idősebb Madách Imre szerzett könyvei. Így Madách igen gazdag, sokoldalú könyvtárat örökölt, melyet azonban tovább gazdagított. Szücsi József szerint, százkilencvenkét kötetről tudjuk biztosan, hogy a költő szerzeményei. Túlnyomólag a legjobb szépirodalmi munkák: Arany, Bajza, Dajka, Kisfaludy, Kölcsey, Szigligeti, Vörösmarty művei, a német irodalomból Börne, Goethe, Schiller, a francia irodalomból Hugo, Lesage, Staël munkái, az angol irodalomból német fordításban Byron és Shakespeare. A szépirodalom mellett megvásárolta Feuerbach, Lamennais, La Rochefoucauld, Montesquieu filozófiai és államtudományi, Gibbon és Shütz világtörténeti, Gelpke, Humboldt, Reban természettudományi műveit, Szemere Bertalan, Gorove István útleírását. Könyveinek jegyzékét már

3 Szücsi József: *Madách Imre könyvtára. Magyar Könyvszemle*, 1915, 5–26. Andor Csaba szerint (*Madách könyvtára és olvasmányai* in Andor Csaba: *Bevezetés a Madách-kutatásba*. Szeged-Balassagyarmat, 2016, 216–220). Madách hagyatéki könyvtára 1913-ban került a Magyar Nemzeti Múzeumba, egy idő után pedig az OSZK-ba. Ma is ott őrzik, sajnos sok könyv elveszett.

1852 körül elkészítették, valószínűleg még Madách fogsága idején, de halála után Madách Aladár válogatása ad támpontot számunkra. A Nemzeti Múzeum könyvtárába hétszáztizenkét kötet került, majd Morvay Győző feljegyzései alapján még ötszázhetvenkét könyvről van tudomásunk.⁴ Így összesen ezer-nyolcvannégy könyvet ismerünk. Szücsi megjegyzi, a könyvtár ezerötyszáz kötetnél nem lehetett nagyobb. (Ebből azonban sok elveszett). Nézzük most még a számokat, a fentiekből magyar nyelvű volt száztizennyolc, német hétszáz-negyvenegy, francia száztizenöt, latin hatvankilenc. Lényeges, hogy a magyar irodalmat hatvanegy, a németet háromszázötvenhét, a franciát nyolcvanhat, az angolt százhat, a latint hatvannégy, a görögöt tizenkettő, az arabot tizennyolc képviselte, de igen sok történelmi (százötven), politikai, teológiai, filozófiai, természettudományi, szabadkőműves tárgyú könyv van. A számok önmagukért beszélnek: a német nyelvű anyag természetesen a legnagyobb, hiszen minden német nyelven történt, és a kiadók is németek voltak, de figyelemreméltó más európai nyugati nyelvek jelenléte – angol, francia és még fontosabb a magyar nyelvű könyvek térhódítása a legjobb magyar írók tollából. Ugyanakkor széles körű érdeklődést árul el a történelmi, természettudományi, filozófiai, teológiai, szabadkőműves művek beszerzése. A vásároltakat, saját tulajdonát a költő nevével jelezte, vagy fia, Madách Aladár tulajdonította a kötetet apjának. Madáchnak így az örökölt könyvtáron kívül önálló könyvtára is volt. Miután több nyelven – latinul, ógörögül, németül – tudott, majd franciául, olaszul és angolul eredetiben is olvassa könyveit.

Vizsgáljuk meg most részletesen, melyek voltak ezek a főleg francia művek, de ne felejtjük el a teljes ismereti háttérrel. Madách levelezése, Andor Csaba és Gréczi-Zsoldos Enikő gyűjteménye nyomán, sok adalékkal szolgál, de természetesen nem árul el mindent. Francia könyveit is eredetiben akarta olvasni, latin tudása ezt megkönnyítette számára. 1837 októberében kér először francia szótárt és olvasókönyvet édesanyjától, de már 1828-tól jegyzett első leveleiben franciául írja családi jókívánságait édesapjának, édesanyjának, nővérének.⁵ Sőt, a levél címzése is sokszor franciás: Madame Anne de Madách née de Majthényi vagy barátját, Lónyay Menyhértet is Monsieur Melchiornak címezi. Nem szeret Pesten jogot tanulni, számára az igazi haza a sztrégovai kastély. Itt egészségileg is jobban érzi magát, elevenebb itt minden, mint a külvilágban, virítóbb a rét, melynek csermelyes közepén egynéhány falu emelkedik... „Az ezernyi madár énekétől visszhangzó erdő kellemesebb... E vad, csendes magány, mely másnak nem tudom, de nekem kimondhatatlan bájt foglal magában, hazám, kedves lakóhelyem...”⁶ Igazi szentimentális helyzetkép, à la Lamartine, természet,

4 Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapest, 1898, 1–25.

5 1828-as levelei. In: Andor Csaba és Gréczi-Zsoldos Enikő: *Madách Imre levelezése*. Madách Könyvtár – Új folyam 87. Salgótarján–Szeged, 2014, Madách Irodalmi Társaság, 27–28.

6 Madách Imre Lónyay Menyhértnek 1838. szeptember 1., Alsósztrégova. In *Madách Imre levelezése*, idézett mű, 24. számú levél, 45.

magány, álmodozás, majd vágyódás és szerelem. A barátság is szentimentális, távol a szeretett barátoktól csak a magány fájdalma erősödik. Egyedüli vigasztalás a versek írása, amely azonban nem könnyű. Rousseau-t idézi, Byron-t, Scottot és a franciákat olvassa, de konklúziója, Ciceróval okoskodva: ami a szívünkben meg van írva, azt nem kell könyvekből tanulni. Persze, gyakran rácáfol erre, hisz Vörösmarty epigrammát citál és Eötvös Józseffel érzelmeskedik: „Én az emberiség fájának vagyok egy levele, mely véle le sorvad.”⁷ Verseit nem akarja senkinek megmutatni, de újraolvas mindent, ami rendelkezésére állt. Szülei könyvtárában remek francia anyagot kap: Molière tizenhárom kötetben, Corneille drámái, Marmontel, La Fontaine erkölcsi meséi, Perrault meséi, Madame de Genlis pedagógiai írásai, majd a felvilágosodott írók művei, Voltaire, Rousseau németül, Napóleonnól és a francia, angol történelemről szóló írások. Lesage: *Gil Blas* című kalandregényét azonban Madách vásárolta, és Montesquieu két kötetét is kéri 1840-ben. Montesquieu-től a szórakoztató *Lettres persanes* (Perzsa leveleket) francia nyelven olvassa. Ez az utaztató levélregény Európában és Párizsban játszódik. Két perzsa fiatalember látszólag a korabeli szokásokról, külsőségekről mesél, valójában Montesquieu komoly bírálatot mond a világ igazságtalanságairól, a jogtalanságokról, az emberi erényekről és a bűnökről, Keletről és Nyugatról, szellemes, filozofikus stílusban. Montesquieu bölcsessége később is jelen lesz Madách gondolkodásában.⁸ 1837-ben még arról is hírt kapunk, hogy Madách, nagyon okosan megrendeli az *Athenaeumot*, amelyből megtanulhatja a magyar literatúrát, ugyanakkor a főszerkesztő Vörösmartynak köszönhetően felfigyel Victor Hugóra. Kedvenc könyve lesz a *Cromwell*, 1836-os kiadása kerül a tulajdonába. Már 1839-es leveleiben jelzi barátjának, verseit rendezgeti, és a *Lantvirágok* című kötetének mottója franciául így hangzik: „Que le livre lui soit dédié, comme l’auteur lui est dévoué” – Victor Hugo. („Annyira legyen e könyv önnek ajánlva, amennyire a szerző az ön híve.”) És ez nem véletlen, Hugótól a *Cromwell*ből kölcsönzi ezt a mottót. Érdekes, hogy éppen Victor Hugo e korai drámája nyűgözi le. A főhős, Oliver Cromwell, a lordkancellár sorsa nem mindennapi: angol hadvezér és államférfi. Neki és a puritánoknak köszönhető a rövid életű angol köztársaság, a királyság bukása és I. Károly, angol király kivégzése. Ám a hatalom zsarnokká teszi, leigazza Skóciát és Írországot, majd katonai diktatúrát vezet be, központi hatalommal rendelkező államot kíván létrehozni, de népe ellene fordul. Maláriában bekövetkező halála után árulóknak bélyegzik, feje húsz évig lóg a westminsteri apátság előtti póznán. A művet olvasó költő bizonyára megjegyzi: a hatalomvágy veszélyes, előbb-utóbb zsarnokká tesz. A bukás elkerülhetetlen, a nép manipulálható.

Madách lírai versei még inkább szentimentálisak, szerelem és természet, csendesen visszafojtott bú, de a 40-es évektől a romantikus hitvallás erősödése lesz jellemző. A lét problémái, szabadság, egyenlőség, haza, nemzeti függetlenség,

7 Lónyaynak írt levelei 1839-ből. In i. m. 70–73.

8 Montesquieu: *Lettres persanes*, 1-2. kötet. Paris, 1836–1845.

majd a költemények az emberiség, a világtörténelem alapproblémáit vetik fel. Leveleiben egyre filozofikusabb hangvételű. A 17. századi francia filozófusok közül La Rochefoucauld kiábrándult bölcsessége köti le. Ő is egy hercegi származású lázadó, a királyi hatalom és a bíborosok ellen katonai felkelésben vesz részt. Végül azonban magánéletében aforizmákat ír, közmondásszerű maximákat. Gondolatok egy gondolkodó költő számára. Művének mottója: „Erényeink többnyire álcázott bűnök.” Az embereket az önzés és a becsvágy hajtja, érdek és szenvedély mozgat mindent. Talán, mint Molière, le akarja tépni az álarcot a lélekről is. Madách Molière-t már 1807-ben olvasta, élvezte figuráit, humorát. La Rochefoucauld-tól élesebb megfigyelést, élettapasztalatot, valamint tömörebb stílust tanul. Mindent el lehet mondani egyetlen szellemesen szikrázó mondatban.⁹ Vajon milyen könyveket olvasott vagy vásárolt még? Defoe: *La vie et les aventures. Surprenantes de Robinson Crusoe*, 1–2. kötet, Amsterdam, 1760. Hugo Victor: *Ruy Blas*, Leipzig, 1838. Ez is egyik kedvenc drámája. A szerelemtől szólva többé nem szentimentális, hosszabb leveleiben, kietlen és borzasztó érzéseiről szól, melyek most „vészterhelte fergetegek”. Mindent el akar mondani, karaktere úgy érzi, fellengzős, indulatos és ébredő vonzalma egy nőhöz egyre fájdalmasabb: „Nem alhatom, nem örülhetek, nem búsulhatok, beszélhetek, gondolkodhatok”, a szerelemtől rosszul van. Már nem zárkózott, magányban visszafordul a természethez, ahol boldog, most vad, drámai vallomások a levelei.¹⁰ A táj is megváltozik, sebes folyású folyam partján áll a fellegvár, Csák magasztos fellegvára, tornyának csonka rémárnya. Sasszemű ősbajnokok, bátor hősök tettei kísértenek, és „most romba vesztegel az erény, a vitézség, hon, szerelem szent emlékei”. Ugyanakkor Kölcsey versét idézi: „őseinek – saslakára, Szédeleg, ha olykor fölpillant”. Természetesen Vörösmarty ismerete is bizonyított, a *Két szomszédvár* drámai hatása. Lírai versek helyett majd a drámai műfaj felé vonzódik. Filozofikus kérdések, az idő múlása és az élet értelme vetődik fel benne. Annyi küzdelemnek – éljük-e örömét? Tenni, küzdeni, győzni vágy az ember, égre tör, és mindenütt ezer akadály tornyosul elébe... „S nyugalmat lel-e a mindennapi kenyerét kereső pór, vagy várja teljesültét vágyának egy új életszakasztól? Oh, mely élet szak hát, melyre teremtetnénk? melyre törekszünk? mely az élet rendeltetése?”¹¹ E sorok *Az ember tragédiájának* kérdései, melyek tehát kezdettől fogva megvoltak Madách lelkében, talán betegségének és magányának köszönhetően. Ugyanakkor, hazaszeretete és aggodalma a honért csak erősödik. Sajnálja, hogy nemcsak pénzünk megy túl

9 La Rochefoucauld: *Maximák*, 1798, Lipse, francia és német nyelven.

Molière: *Oeuvres par Voltaire*, I–XIII. kötet. Berlin, 1788–1791. In Emeric de Madách, 1807. szeptember 30.

10 Madách Lónyay Menyhértnek, 1840. január–március, július. In idézett mű, 59, 65 jelzésű levelek, 83–87; 95.

11 Madách Lónyaynak, I. m. 1841. augusztus 6., 72. levél, 103.

Madách Lónyaynak, 1842. június, Alsósztrégova, 81. levél, 111.

határainkon, gazdagítja az úgyis gazdag külföldet, de a haza legbecsesebb, legtiszteltebb hölgyei is árván hagyják a hont. (Ez is Vörösmarty-hatás az epigrammákból és az ódákból.)

1841 októberétől Pesten tartózkodik, jogi tanulmányokból vizsgázik. Salavin francia mesternél vett ki szobát, franciául beszélnek, gyakorolja a nyelvet, amit igen szeret. Társasága Európa sorsát, a gyárak, a népek, a haza jövőjét vitatja e nyelven, jó hangulatban. Bálba járnak, élnek a pesti jurátusok vidám életét. 1843. március 1-jén újra visszatér birtokára, hivatalba készül. Egyre erőteljesebben jelentkezik felelősségérzete, aggódik a szabadelvűség és a honérzet hanyatlásáért, valamint a megyei választások visszaéléseiért. A pártharcok komikus paródiája igazságérzetét zavarja. Egyetemi tanulmányait sikeresen befejezte, boldognak kellene lennie, hogy újra otthon van. De nem találja önmagát, sok mindent látott és tapasztalt, főleg olvasott, a fővárosi életet ugyan igazából nem szerette, de most Alsósztregován sem leli hazáját. 1843-ban vármegyei, tiszteletbeli aljegyző lesz, de vajon a politikai pálya-e életcélja? Szontagh Pállal, a megye alszolgabírájával, akit már valószínűleg Pesten megismert, Nógrád megye negyedévenként megtartott gyűlésein, Balassagyarmaton találkozik. Szontagh Pál elválaszthatatlan jó barátja lesz, neki írja legérdekesebb és legbensőségesebb leveleit.¹² Elújságolja, hogy bálba is jár, de a nők jellemével foglalkozva Victor Hugót idézi: „Őket többnyire az jellemzi, hogy semmi jellemük nincs.” És még hozzáteszi, hogy ezt csak a lányokra tartja igaznak, akik ha főköttöt tesznek a fejükre – szendeség helyett, valódi arcukat mutatják. Íme, a nőkről már ekkor sem nyilatkozott hízelgően Madách!¹³ Szontaghnak nyughatatlan szelleme testi gyógyításáról is ír, s közben megjegyzi, elolvasta a *Mystères de Paris* első kötetét, bizonyára Eugène Sue-től. A *Párizs rejtelseit* franciául elemzi, könyvtárában megtalálható az 1841-ben megjelent tizenegy kötetes kiadás. A romantikus regény jellemformálása dicséretes, de a cselekmény túlbonyolított. Újra Sztregováról küld keserű levelet, börtön az élete, mert vágyait, reményeit nem tudja beváltani. A rezignáció ugyanabból a forrásból ered, mint az optimizmus, a világ ellentétekből áll. „Sorsomban nincs kedvemre semmi, az Isten teremtésében és törvényeiben, az emberi intézményekben csak zsarnokságot, hóbortot, bűnt, zavart látok, és mind ehhez két gyöngye kar, korlátolt értelem!” Mennydörögni akar, mindent kikiáltani, az elégedetlenség a síron túl is követi. Az élet rövid – ha van öröklét, akkor éppen rövid határidő a halál, ha nincs annál rosszabb. „Feléseink fia szerelmet hazudnak, ha lányokat ölelve, erszényükért nyúlnak még. Az emberek szabadságról énekelnek, s a basszust láncokkal zörgentedik melléje.” E levelekből érezhetjük, hogy kevésbé személyes, intim a hangvétel, inkább ironikus, másokat, talán a világ folyását és az ember sorsát is elének vetítő, perspektívikusabb stílusú Madách. Önmagát is kívülről figyeli – „Olyan vagyok, mint az üres pohár – elveszett belőlem a lélek, az erő és most csak

12 Vö. Becker Hugó: *Madách Imre életrajza*. Budapest, 2004, Madách Irodalmi Társaság, 55–61.

13 Madách Szontagh Pálnak, Alsósztreгова, 1843. december. I. m. 84., 88. levél, 114–120.

néhány homokszemet hordok síremlékemhez.” Betegsége okozza-e világfájdalmát vagy a több hetes, láthatóan haszontalan gyógymód, hangulata szarkasztikus és kritikus.

1844. február–márciusi levelei adják hírül először barátjának, hogy szerelmes lett Fráter Erzsikébe, de ettől még nem boldog. Szentimentális álmokképeit felejtetni szándékozik, míg a megyegyűléseken zavarja a világot felszólalásaival, ugyanakkor a csesztvei nyírben magány övezi. Olvasás és írás otthon, de a közhelyviselésre felszólítás a hivatalban. Próbálja könnyedén, tréfálkozva, önironiával kezelni betegségét – gyógymódnak majd az olasz nyelv tanulását szája. (Megjegyzendő a nyelvtanulás vágya, hiszen nem utazott külföldre, számára ez egy lehetőség – mindent elolvasni, eredeti nyelven is, és ezzel ki nyílik számára a világ, gondolatban bejárhatja.¹⁴) Olvasmányai, könyvei nyilván hatással vannak rá, különösen Lamennais (Félicité Robert de), akitől három könyvet vásárolt: a *Livre du peuple* (Paris, 1838), a *Le pays et le gouvernement* (Bruxelles, 1840), a *De la religion* (Bruxelles, 1840) Ugyanakkor valószínűleg elolvasta a *Paroles d'un croyant*-t (Egy hívő szavai), az *Atheneum*-ból felfigyelve erre a tiltott könyvre. Lamennais politikai szabadelvűséget hirdet, az ész nevében tagadja a tekintély elvét, a királyokat, a pápát, nem tiszteli a hatalmat, ugyanakkor hirdeti az emberek egyesülését, testvériségét, önzés helyett szeretetet és szolidaritást képzel el. Madách bizonyára ismeri Alfred de Vigny verseit vagy Balzacot, Lamartinetól pedig a *girondiak történetét*. De könyvtárából ezek a művek hiányoznak. 1845-ben a kritika hazájának szól: a sárba ragadt utakról, a kivilágítatlan városokról, a tompa elméjű urakról, akik cifra szónoklataikban a szabadságról és a bátorságról papolnak, de közben betörik a fejüket. A magyar eldorádóban ökrök vontatják a gyorskocsit, a nép elhagyatott és neveletlen, demoralizált, szó sincs a hangoztatott népképviseléről vagy az örökváltságról. 1845 – ez az év sorsforduló, 1845. július 20-án, Csesztvén megházasodik, és elveszi Fráter Erzsikét. A mézeshetek alatt a levelek barátjához gyérülnek, csak 1847. augusztus 12-én ír egy verses levelet, mondhatjuk episztolát Szontagh Pálnak. „Mikor leszünk ismét együtt, Pál barátom?” Shakespeare-t emlegeti (aki szintén kedvenc drámaírója), bölcsességről és hőbortról, az emberi képzetatről csipkelődő, szeretetteljes hangon, akár Petőfi, tréfálkozik legkedvesebb lelke barátjával.¹⁵

Minden rendben van, tehát? Dehogy! Európa forrong, a világ zűrzavaros, miért lenne hát béke Madách szívében. A vármegyei gyűlések viharosak, békaegér harcnak tűnnek, de valódi drámát sejtetnek. Vajon a francia forradalom útjára fogunk lépni, és vérontás következik; a kísértetlátomások nyomán ítéletnap jöhet. A költő betegsége, gyengesége miatt nem mehet sehová, de aggódik

14 Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1844. június 2. I. m.: 98. levél, 137.

Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1845. február 25. I. m.: 104. levél, 143.

15 Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1847. augusztus 12. I. m.: 122. levél, 160–162.

hazája sorsáért. A *Hamletet* olvassa újra és újra.¹⁶ „De mit tudok én írni ezen a parlagon tengődő, juh és marhanyájnál alig egyebet láttató, homoki legelő alakú, régen elvénült czopfal hadonázó, bunkokraticus megyei élet nyomorúságos állapotának mivoltjából” (1848. február 2.).¹⁷ Érzi, különös események történnek, a választások, bukások-nyerések után az ingerültség nő és nem szűnik. A történeteket betegsége miatt kívülről szemléli, de talán még mélyebben átéli. Új dolgok születnek: vasút, gőzhajó, börgyár, iparosodás – Széchenyi *Hiteljét* olvassa saját könyvtárában. Külön könyvtárában foglal helyet Timon: *De la centralisation*. Paris, 1842; Timon: *Livre des orateurs*. Paris, 1844; Vertot: *Histoire des révolutions*. Braunschweig, 1799; Gibbon történetíró németül írt könyve 1837-ből (Leipzig); Burke: *A francia forradalom története* (Wien, 1794). Szokása, hogy olvasmányaiból minden eszmét, gondolatot, eseményt papírszeletkékre jegyez, legyen az ókori klasszikus, filozofikus, felvilágosodott 18. századi vagy 19. századi modern romantikus. Ezeket gyűjti, újraolvassa, rendszerezi, majd később következtet. Megállapítja: a forradalmak, sajnos, általában elbuknak. Centralista, mint Eötvös József. Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel együtt lesz a centralista *Pesti Hírlap* munkatársa. Már 1844-ben, mint leveleiből is kiderült, kritizálja a vármegyerendszert, helyette központosítást, demokratizmust és parlamentáris kormányformát akar (Szalay László, Eötvös József, Csengery Antal, Lukács Móric, Trefort Ágoston társaságában). De vidékről Madách nem sokat tehet, politika helyett saját belvilágába mélyed.

Önművelés – lírai költemények és drámák. Ember és világismeretét a könyvekből, könyvtárából meríti, meditatív, de jó megfigyelő, a karaktereket jól megkülönböztető. Victor Hugótól és Vörösmartytól tanulta, hogyan kell drámát szerkeszteni, Eötvöstől és Lamartine-től az új ars poeticát: önkorának használni, és nem öncélúan írni, ez a költő feladata. Egység és egyszerűség a cselekményben, harmónia a szerkezetben, akció és dikció egysége (mint Shakespeare-nél), költőiség és érthetőség a nyelvben, a jellemek kidolgozása, a téma pedig tanító jellegű legyen, erkölcsnemesítő és filozófiai. Ezeket az elveket követi, és könyveiből merített megfigyelései, feljegyzései ezért annyira összetettek – emberi és isteni világot felvillantók és lexikonszerűek. Bérczy Károly szerint: ezer és ezer cédulán, összefüggéseikben egy egész világot tartalmaztak.¹⁸ 1843 és 1848 között rendkívül termékeny, talán legtermékenyebb korszaka ez. De levelet csak 1855-ben ír újra Szontagh Pálhoz, közben valami életében és egész világában megszakadt – mint tudjuk.

Talán nem kell felsorolnunk, mekkora traumát jelentenek számára a politikai események, a szabadságharc bukása, melyekről csak másoktól értesül. Magánéletében szörnyű tragédiák érik, családtagjainak elvesztése, hosszú fogsága,

16 Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1847. október vége, november eleje. I. m.: 123. levél, 163.

17 Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1848. február 2. I. m.: 125. levél, 167.

18 Madácsy Piroska: *Bérczy Károly és Madách Imre. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984/2, 204–209.

válása. 1849 után életérzése megváltozott, eddig drámáit csak írta, mostanra át kellett élnie. Talán a barátságok megőrzése jelenthet számára gyógyulást, a levelek sok mindent elárulnak. Semmi nem logikus most, minden az ellentettjébe fordulhat, a tragikus komikusba, érdemes az érzéseket, szenvedélyeket elfelejteni, vagy sajnálat nélkül bonckés alá venni. Tréfálgozik, de keserűen. Szontagh Pálnak írt leveleiben felfedezhető az önelemzés vagy a megszólított elemzésének szándéka, érzékeny idegállapot, vallomásjelleg, de az is, hogy vigasztalást, segítséget vár barátjától. Arisztophanes esztétikájáról csevegnek, csak a szép örök, főleg ha irodalmi múrról van szó! Politika, dicsvágy, világi élvezek, szerelem stb. – semmit sem számít, egyedül a barátság őszinte. A levél lehet a hírvivő: Szontaghtól értesül az íróbarátok állapotáról, Eötvös Józsefről, Bérczy Károlyról, Lisznai Kálmánról – egyikük sem találja helyét.¹⁹ Konklúziójuk: ha nem lehetsz államférfi, legyél poéta! Így ezután, Madách verses leveleket ír barátjának. 1856. augusztus 11. „Nem az a költő, ki rímeket csinál, de kinek eszme köre felül van a hétköznapi.” Keserű tanulságok és figyelmeztetés: vigyázz a nővel, lehetsz szerelmes, de házasságot ne azzal köss, akit szeretsz, csak azt vedd el, akit mint árut, gazdaasszonyt használhatsz, akkor örülhetsz a házi békének. A szerelmi házasság átkot jelent mindkettőtöknek!²⁰ Második episztolája Szontagh-hoz 1857 februárjában igazi „vanitatum vanitas” Kölcsey nyomán. Keserű élettapasztalatai következtében már túljut a szerelem tagadásán. Az örülésig bús világot kikacagja, minden csak „hiábavaló”: nagyság és törpeség mindenütt, a szent ügy zászlója alatt hangzó ihletett beszéd – csak vastag ámítás; az érdek győz az elvek felett; a gyermek hízeltése anyjának is önzésből fakad; a bűnös megtérése Istenhez csalás, s a pap a temetésen – áldása közben temetési díját számolgatja.

„Te komolyan veszed nagyon barátom
Az életet, ne vedd, mert jaj neked,
Kacagj velem, míg a sok kacagásban
Szíved kigyógyul, vagy megreped.”²¹

A teljes rezignáció, a mindenből való kiábrándulás mondatja ki Madáchcsal a *Tragédia* alap mozgó, előre vivő szálát: a tagadás tagadását. De élni így nem lehet. A megoldás, a feloldódás megfigyelhető az irodalmi élet lassú felocsúdásában, szaporodnak a levelek, több íróbarát felkeresi Madáchot. A legfontosabb azonban az olvasás és az írás. A passzív rezisztencia nem használt, üzenjünk műveinkkel. Bár frissen vásárolt, jegyzett könyve alig van, az előbbieket forgatására sok bizonyítékot találtunk. A levelek ismét irodalomszervezőkké válnak,

19 Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1855. március 27. I. m.: 168. levél. 241.

Szontagh Pál Madách Imrének. Horpács, 1855. május 11-12. I. m.: 169. levél, 241.

20 Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1856. aug. 11. I. m.: 175. levél, 251.

21 Madách Imre Szontagh Pálnak. Alsósztrégova, 1857. febr. 7. I. m.: 179. levél, 256.

mint Kazinczy korában. Az írói ars poetica jelentősége megnő, szolgálatjellege erősödik – filozofikus, gondolatgazdag, a nemzettől a világ felé nyit, az egyéntől az emberiség felé. Mozogni kell, a tevékenység pedig lehet akár politikai is. Ismét el kell indítani mindent, a már elismert nagy költők, írók segítségével: Arany, Erdélyi János, Gyulai Pál, Toldy Ferenc. Madách az írásban keresi a gyógyulást, a negyvenes években írt drámáit átdolgozza. Témái nem véletlenek: *Férfi és nő; Mária királyné* (1855); *Csák végnapjai* (1861), 1859-ben pedig megírta *A civilizátort* Arisztophanesz modorában. A komédia Bach öndicsérő írásművének a karikatúrája. És ezzel párhuzamosan kezd *Az ember tragédiájával* is foglalkozni – ez már a régi-új Madách! Könyvtárában elolvasott minden forrást, történelmi, filozófiai, erkölcsstani műveket. Most újraolvassa azokat, amelyek érdekelték: az angol királyokról szóló könyvek, a francia történelemről, a forradalomról, Napóleonról szólók.²² Azonban az újraolvasó befogadó már más személyiség lett – számára a horizont kitágul, élettapasztalattal gazdagodva, újabb üzeneteket hordoz a mű.

1859–1860-ban vidámabb, tréfálkozó leveleket ír Szontagh Pálnak. Állítólag február 17-én egy vendégségben talán személyesen is találkozunk: a sziráki rizling veres ízét vagy a közös vadászatot nagyon várja, majd Alsósztrégován barátja látogatása vidítja fel. „Magyar nadrágban” jár vasárnaponként, Protmann tiltása ellenére, aki ebben látta a felkelést. „A magyarok Istene velünk van”, ez árad a levélből, nincs már félelem a megtorlástól.²³ A politikai élet változik, Madách újra közéleti szereplésre, megyei követválasztásra ajánlkozik, és korteskedésre kéri barátját a Szécsényi-körzet községeiben. „De nem prédikálok tovább, csak azt mondom, ha meg bukol, agyon verlek vagy fel mondom barátságomat, mint tehetetlen embernek...”²⁴ Stílusa vagány, tettekreklációról, újra aktív magatartásról tanúskodik! Változnak az idők, annyira, hogy megválasztják Balassagyarmat képviselőjének, Pesten beszédet is mond az országgyűlésben – nagy sikerrel (1861. május 28.). Leveleiből azonban megtudjuk, szíve ismét rendetlenkedik, fáradt, gyenge. Megviseli Teleki László öngyilkosságának (?) híre is. (Minden ember a németet gyanúsítja.) Ám nincs megállás, Szontagh szerint hármaskorú érdemel fejére a hazától Madách. Balassagyarmatért kell harcolnia: önkormányzati jellegű jogot, szabadabb mozgásteret, a dézsmák csökkentését, sőt a szőlő dézsmájának megszüntetését kell javasolnia. De az országgyűlést augusztus 22-én berekesztették, így hazatér Pestről Sztregovára.

22 Vertot: *Histoire des revolutions* (Braunschweig, 1799); Gibbon–Leipzig, 1837; Burke: *A francia forradalom*, 1794. Wien; Hugo Victor: *A századok legendájából*. Ford.: Szász Károly. Pest, 1862 (Saját könyve).

23 Madách Imre Szontagh Pálnak, Nagycsalomja, 1859. okt. 14–15. I. m.: 186. levél, 267.

24 Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1861. jan. 21. I. m.: 191. levél, 272.

1861. szeptember 12. – óriási fordulat Madách életében: levelet kap Arany Jánostól a Tragédiával kapcsolatban.²⁵ (*Az ember tragédiáját* már 1860. március 20-án befejezte, de több mint egy évig senkinek sem szól róla, először Szontagh Pálnak mutatta meg, aki személyesen vitte el Arany Jánosnak.) Arany véleménye: „Az ember tragoediája úgy conceptioban, mint compositioban, igen jeles mű.” Néhány kisebb javítás kell csak a verselésben, meg a nyelvben, de irodalmunk legkiválóbb termékei között foglalhat el helyet és kiadhatja a Kisfaludy Társaság! Madách hihetetlen örömét természetesen azonnal közli Szontagh Pállal, sőt az egész levél szövegét elküldi barátjának.²⁶ Arany tehát költővé avatja úgy, mint őt valamikor Petőfi Sándor megtisztelte. Ez a mű azonban nem egyik pillanatról a másikra születhetett, egyetlen esztendő alatt, záros idővel. Az ember világi viszonyának, sorsának tragédiája hosszú időn át érlelődött Madách lelkében, mint ahogy ezt leveleivel bizonyítottuk. A Tragédia 1862-es megjelenésével az események felgyorsulnak körülötte, a hivatalos irodalmi közvélemény elárasztja elismeréseivel. Arannyal folyamatosan levelezik, de a legtöbb levél nem tőle, hanem számára érkezik: Eötvös Józseftől, Erdélyi Jánostól, Szász Károlytól, Greguss Ágosttól, Bérczy Károlytól, Pákh Alberttől, Ludovic Rigoudaudtól²⁷ stb. vagy a Kisfaludy Társaságtól és a Magyar Tudományos Akadémiától. Mennyi dicséret – mennyi kései közeledés. Levelei helyett már székfoglalókat ír mintegy előre nem sejtett hattyúdalokként. Esztétikai értekezései összefoglaló jellegűek, személyisége kiteljesedését, műveltsége elmélyülését mutatják. Mentalitása különleges kisugárzású: keserű humorral fűszerezett, filozofikus, tárgyilagosság, elfojtott, de mélyről feltörő szenvedélyesség. (Bérczy Károly is erre utal emlékbeszédében.)²⁸

Az élettapasztalat alakítja ki Madách intellektuális, józanabb, némileg szarkasztikus hangnemét tanulmányaiban is. Valószínűleg ebben az időben olvasa el George Sand regényeit, többek között a *Léliát*. (Könyvtárában sajnos nem jegyzik, lehet, hogy elveszett vagy kölcsön kapta.) Vajon miért ír Madách éppen George Sandról és éppen a *Léliáról* regényelemzést, talán a század egyik legeredetibb magyar kritikáját Sand kapcsán? A válasz kézenfekvőnek tűnik: mert ez volt az első Sand-regény, amely 1842-ben Récsi Emil fordításában Kolozsvárott

25 Arany János Madách Imrének, Pest, 1861. szept. 12. I. m.: 206. levél, 287.

26 Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1861. szept. 19. I. m.: 207. levél, 288.

27 Ludovic Rigoudaud Madách Imrének, Pozsony, 1863. október 12. I. m.: 259. levél, 366.

Ludovic Rigoudaud, francia hírlapíró szeretné lefordítani Madách főművét, s ehhez kéri az engedélyét. Madách válaszlevelében (1864. febr. 17.) jelzi, hogy későn kapta meg a felkérést, de szívesen áll a fordító rendelkezésére személyesen. Ám, az első francia műfordítás nem készülhetett el.

28 Bérczy Károly emlékbeszéde – elhangzott 1866. febr. 6-án a Kisfaludy Társaságban. In *Pesti Napló*, 1866. febr. 7., 8.

megjelent,²⁹ s mert érdekelte a nőkérdés, a nő hivatása, sorsa, egy „nőíró” műve és a regény témája: maga a szerelem. A nő szerepe tehát Madáchot is foglalkoztatja. Nemcsak *Az ember tragédiájának* Éva átváltozásaiban, de tanulmányaiban, székfoglaló beszédeiben fő témaként szerepel: *A nőről, különösen esztétikai szempontból* (Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. ápr. 18.), vagy *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* (Székfoglaló értekezés a Kisfaludy Társaságban, 1862. ápr. 2.) A Kisfaludy Társaságban elmondott beszéd eredeti címe: *A szép eszméinek befolyásáról az egyénre és az államra*,³⁰ központi gondolata a szép és a rút megkülönböztetése. Az esztétikai művelődés hasznos mind az egyénnek, mind a társadalomnak, a szép érzékelése egy új világot tár fel előttünk. Az esztétikai művelődés a nemzet túlélése szempontjából is fontos. A kultúra a nemzet kultúrája által marad fenn, a költészet, a festészet, a szépművészet által, nélküle mit sem ér. Az esztétikai befolyás túlnő a szépirodalom határán, sőt befolyásolja a társadalmat: a viselkedést, a szónoki hatást, az emberi szellem felvirágoztatását, a közéletre is hat. Görög példa alapján: valamikor a művész szemtől szemben látta bírálóját, a színházban a közönséget. Mindez alkalmat ad kora bírálatára is, Madách elítéli a jelenlegi közönséget és a koszorú helyett kenyeret elvet. Végül hozzáteszi: a szépírói remeknek nem lehet más kiindulópontja és célja, mint maga a szép. Még az erkölcs is csak a szépet szolgálhatja. „A költészet az észnek a költészete, és a költészet a szívnek a vallása. A hit és költészet tehát elválaszthatatlan.” Gondolatai ma is érvényesek. Mindebből következik, hogy nem kedveli az újkori romantikus regényt, mely a rút esztétikai kategóriáját is elfogadja.

A nőről, különösen esztétikai szempontból szóló tanulmánya is sok meglepetést tartogat számunkra. Miért ír a nőről? Hozzáteszi, hiszen mindenki csak vele foglalkozik, de mégis e tárgy kimeríthetetlen. „A nő nemcsak egyszerűen ember, esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízig egy sajátos valami – specifice nő.” Meglehetősen bizarr, ahogyan a két nem közötti különbséget taglalja. A férfi agya két hüvelykkel nagyobb, mint a nőé, a férfi végtagjai hosszabbak. A nő tetemesebb része van nemi célokra alkotva, vére több, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb. A nő szíven keresztül gondolkodik. A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, lévén a nő perцемber, a férfi küzdésre képes, a nő mártír vagy tigris, minden borzasztó

29 Madách Imre: *Eszmék Léliáról. Országos Nőképző Egyesület Évkönyve az 1912/1913-as évről*. Budapest, 1914, Pallas Nyomda, 132.

Sand-fordítások Kolozsvárott: *Lélia*. Regény Sand Györgytől. (Dudevánt-né). Franciából Récsi Emil (két kötetben) Kolozsvárt, özvegy Barráné és Stein kereskedésében, 1842. A regénynek két változata van. A második változatban Léliát nem Magnus öli meg, hanem betegségben hal meg. Trenmor a Carbonárok titkos társaságába kerül, akik az igazságért harcolnak. Tehát talál életcél magának. A második, élethez közelebb változat Michel de Bourges és Liszt barátságának köszönhető. Vö.: Marielle Caors, *George Sand, de voyages en roman*, 43–74. Collection: Saga. Paris, 1993, Royer.

30 *Madách összes művei, II. Tanulmányok*. Budapest, Révai, 1942, 569–582; 83–603.

látványt élvez, de nincs benne kitartás. Finomabb testalkata révén alárendelt, védelemre szorul. A nő a szerelem megtestesülése és a férfi meghajlik előtte...”

A tanulmányból kitűnik, mint említettük, Madách nincs valami jó véleménynyel a nőkről, sőt... Hát még az emancipált nőkről, így George Sandról és nőalakjairól, eszményeiről sem. Nem csoda, hogy Veres Pálné, a korabeli magyar nőmozgalom egyik kiemelkedő szervezője sértődötten tollat ragad, és levelet ír Madáchnak. Két levelét 1864-ben a *Koszorú*-ban közzétett székfoglaló hatása alatt írja a költőnek.³¹ Legjobban azt fájjalja, hogy Madách tudományos képzettségét, humorát éppen az emberiség elnyomott része ellen használta föl. Mi az, amit a nőknek szánnak itt Magyarországon? Az alacsonyabb rendű munka és nem a szellemi foglalkozás. Maradjon a nő csak ebben a helyzetben! Tiltakozik és visszautasítja, hogy a nő nem képes művelődésre, mert más irányba akar fejlődni! Veres Pálné szerint a nők jelenlegi társadalmi helyzete és kiszolgáltatottsága okozza műveletlenségüket, hiszen sem idejük, sem lehetőségük nincs minderre. A férfiak szabadon tanulhatnak, az ezeréves tradíciók adnak nekik teret. A nőknek mindenütt az előítéletekkel kell szembeszállniuk, és kötelességeik a családhoz kötik őket. „Én tehát elismerem, hogy tudományos eredményeket nem hoztunk létre, de legyünk igazságosak, ennek oka csupán a szellemi fejlődésünk körüli egészen különböző eljárásban rejlik.” A nő önként, szeretetből áldozza fel idejét és szabadságát az emberiségnek, bár Madách szerint nem mutathat életében mást fel, mint szeretetet. Ez a szeretet inkább erény és nem hiba tehát. Veres Pálné szerint Madách elfogult, és gúnyos, logikátlan fejtegetései nem éppen tiszteletreméltók...

Veres Pálné talán éppen Madách gondolatainak hatására a következő esztendőben felhívást intéz a magyar nőkhöz: eztán műveljék magukat, neveljék a nőket tudományosan is, és hozzanak létre olyan tudományos társaságokat, ahol eszméiket kicserélhetik. Tehát nőegyletet az ellen a férfi vélemény ellen, hogy a nőnek tudományos műveltsége szükségtelen. Így, mondhatjuk, Madáchnak köszönhetően indul el a magyar nőmozgalom a nők művelődéséért, igaz – európai viszonylatban – fél évszázados késéssel. Madách, aki többször is volt Vanyarcon Veres Páléknál, bűnbánóan válaszolgat a hölgynek, sőt még verseket is ír hozzá, vagy egy talányos „képlevelet”, és elküldi neki *Lélia*-elemzését mintegy kiengesztelésül.³²

Az Eszmék Léliáról nagyon érdekes tanulmány.³³ Hogy elemzői bátorságát érzékeltesse, az elsüllyedt hajót a tengerfenéken feltáró bűvárhoz hasonlítja

31 Veres Pálné *élete és működése*. Budapest, 1902, Athenaeum; Veres Pálné *levelei Madáchhoz*, 130–135. Andor Csaba: Veres Pálné Madách-kritikája, in Andor Csaba: *Madách-tanulmányok*. Bp., 2008, Madách Irodalmi Társaság, 98–106.

Veres Pálné *Madách Imrének*, 1864. júl. 10. után. In *Madách Imre levelezése*, i. m.: 272. le-
vél, 377.

32 Vö. Özv. Rudnay Józsefné Veres Szilárda: *Emlékeim*, 1847–1917. Bp. Madáchról és édesanyjáról írt sorai. Madáchot 1854 és 64 között szoros barátság fűzi Veres Pálékhoz.

33 In *Madách összes, Eszmék Léliáról*, 563–568.

magát, aki a hajóban rekedt szörnyű rémalakok láttán rémülten menekül a felszínre. „Amilyen érzés foghatta el e bűvált az elsüllyedt hajóban, olyan szállt lelkembe a Lélia olvasásakor. Emberi alakokat láttam mozogni, de mily kísérteties, mily rettenetes azon élet, melynek azok csak művelői” (563). Az elemzésre kerülő regénynek, a *Léliának* két változatát készíti el Sand (valószínűleg a második változatát fordítja le magyarra Récsi Emil), az egyiket 1833-ban, a másikat 1839-ben – mindkettő meglehetősen felháborodást kelt a francia kritika részéről is. Szabados, szinte erőszakos stílussal, túlságos intimitással, szemérmertelenséggel és erkölcstelenséggel vádolják. A *Lélia* 1833 májusától jelenik meg a *Revue des deux mondes*-ban. A regény személyiségei az író belső énjének dialógusait közvetítik: őszinteség, csalódás, szenvedély, reménytelenség s az akaraterő a válságból való kitörésre, majd mélységes vágy a menekülésre, ez jellemzi Sand lelkialkátát.³⁴ Valahol tehát hasonlítanak egymásra, Sand és Madách, csak éppen ezt nem tudják egymásról.

Lélia és a körülötte, vonzásában, mint lepkék a fény körül, hiába keringő férfiak, keresik a megoldást, a vigasztalást: a magányban, a természetben, az olvasásban, Istennél. Ám minden hiába, ebben a világban a tettnélküliség, az értéknélküliség, az erkölcstelenség, a háború, a betegség, az anyagi erő uralkodik, ahol a tudomány már felesleges és a költő hiába alkot. A romantika kiábrándultsága annyira teljes e regényben, hogy akár Byron, Musset, Lermontov, Vörösmarty is írhatta volna. Ami mégis különleges, és ami Madáchot is megértette, az a főszereplő alakváltozásai, kiismerhetetlensége és a szerelem variációi. Lélia oly titokzatos, oly hideg, álmodozó és szomorú, teste gyönyörű, de szeretni képtelen. Érzelmileg már halálraítélt, de még játszik áldozataival, angyaloként vagy ördögként, hideg szoborként vagy vágyódó nőként dönti romlásba őket. Sand is felteszi a kérdést: mire való a nő?! Csak az érzékek kielégítésére vagy lelki szerelemre, anyaszerepre is? Minden nő ártatlannak és szépnek születik, de a társadalom, a világ hazugságai mindent megmérgeznek. Lélia feláldozta magát egy férfiert, ki őt kinevette, aztán már nem képes többé igaz érzelmre, csak pusztítani tud. Végssorán Lélia nem találja meg a kiutat ebben a világban, csak a túlvilágban, a halálban. Madách nem képes azonosulni ezzel az állásponttal, számára e regény alakjai, az élet leplezetlen boncolása elfogadhatatlan (ne felejtjük el, Petőfi is ezt vetette Sand szemére): „hogyan létez, vagy létezhet ilyen világ, elismerem, de hogyan festeni lehessen művészetben, tagadom”. „Emberi alakok helyett kísértetek e regény szereplői, csupa örült, beteg lélek, akik gyötrik egymást, szenvedélyeikkel üldözik, s mi csak, ti. az olvasó, összecsapjuk kezünket, miért történik ez?” A motiváció hiánya bántja Madáchot, a hősök cselekedetei, viselkedésük lélektanilag nem megköszönt, jellemük kidolgozatlan. Tragikomikus mindaz, ami történik, s mi nem tudjuk, sírjunk-e vagy

34 Vö. Claudine Chonez: *George Sand et le féminisme*. Europe, mars 1978, 75–79.

Irène Johnson: Effets de mobilité et de paradoxe dans *Lélia*, in *George Sand et l'écriture du roman*. Université de Montréal, 1996, 210–213.

nevezzünk. A romantikus iskolával szembeállítja a klasszikusokat, például Shakespeare-t, aki mégsem csupa örültből alakítja műveit, Hamlet mellett ott van Ophelia, Lear mellett a kedves, jó leány. Hibásak tehát a jellemek, a cselekmény és a szerkezet, és esztétikailag is sok a „kinövés” ebben a regényben.

Madách a „szépet” keresi minden műben, s nem a morált. A jellemek általában nem elég eredetiek, élettelen figurák érdektelen küzdelme vagy „személyesített eszmék élettől idegen világa” – ez az újromantika Madách által kárhozott irányzata. A tanulmány befejezésében újra visszatér az indító hasonlathoz: a romantika vonzása olyan, mint ahogy az örvény vonzza a hajót, benne sötét van, s az élet ott halál, mint az elsüllyedt hajóban. A jótékony nap világa alá tehát ajánlatosabb visszatérnünk.³⁵ A romantikus Madách elítéli így a romantikus Sandot, bár egyes részek stíluszépségét nem vonja kétségbe. E tanulmány tehát diszkrét levélformában íródott Veres Pálnéhoz, valószínűleg az 1860-as évek elején. Sikert-e kiengesztelni barátnőjét (barátságuk a negyvenes évek végétől Madách haláláig tartott), s meggyőzni arról, valójában már modernebb lett gondolkodása a nők tekintetében? Nincs rá adatunk, a válaszlevél nem került elő.

A fentebb említett tanulmányok elemzései is bizonyítják, hogy Madách immár intellektuálisan és nem csak érzelmi alapon él át mindent, s majdnem egy időben születik meg az európai irodalom két legnagyobb emberiség ábrázolása: Victor Hugo *Századok legendája* (1859) és *Az ember tragédiája* (1860).³⁶

Beszélhetünk olvasmányai hatásáról, ugyancsak felsorolhatatlan az ezt elemző írások száma, de vitathatatlan művének egyedisége és megismételhetetlen kisugárzása: az értelem, az érzelem „fönséges egysége” – „biztos alaprajzából, szilárd építéséből, gyönyörű arányaiból valami magasabb zene csendül” (Kosztolányi).³⁷ Milyen is az ember? „Egy sorvadó levél az emberiség fájáról...”, Madách metaforája szerint. Egy élet önelemzése, visszatekintése nem elég a válasza. Több élet sem, az általunk megélt vagy felidézett korok emberiségének tanulságai sem. Kosztolányi írja: „Látnunk kell és megtanulnunk: minden igazság viszonylagos. Madáchtól kaptuk a történelemszemlélet edzőitalát. Az, hogy magyarok vagyunk többek közt azt is jelenti, hogy *Az ember tragédiáján* nevelődtünk.”³⁸

35 I. m. 565. *Lélia*, regény Sand Györgytől (Dudevant-né). Franciából ford. Récsi Emil. Kolozsvárt. Két kötet (Francia Regénytár). Özv. Barráné és Stein Kereskedésében, 1842.

36 Lásd bővebben: Madách és George Sand, in Madácsy Piroska: *A Tragédia üzenete a franciáknak*. Szeged, 2008, Madách Irodalmi Társaság, 21–32.

37 Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*. Hasonmás kiadás. Bp., 1999, Kairosz Kiadó, 229.

38 I. m. 233.